

Matjaž Kmecl

NOVE NALOGE SLOVENSKE LITERARNE ZGODOVINE

Slovenska literarna zgodovina je ta čas zrela za novo temeljitejše samoizpraševanje in samodoločitev. – Ne zato, ker se je v njej nabralo zelo veliko uradovanja, samozadostne hermenevtičnosti ali analitičnega avtarkizma brez dovolj energičnega nagona po sintezi, temveč iz dovolj preprostega razloga, da je logika, iz katere je pognala in iz nje delovala vse do dandanašnjosti, najbrž tudi za Slovence dokončno mimo: dosegli smo lastno nacionalno državo, kar je bil eden končnih ciljev vseh mladoevropskih preroditvenih gibanj od srede 18. stoletja naprej; vsaj od 1848. leta tudi našega.

V zvezi s temi gibanji se je, kot razlaga že Prijatelj v svojem znamenitem univerzitetnem predavanju o literarni zgodovini, veda iz stare združujoče filologije izločila in se uveljavila kot samostojna. Njena temeljna naloga je bila določevanje narodne samobitnosti, duhovnoživiljenjske moči in suverenosti, kakor so se oblikovale in kazale skozi dolge čase, tem časom tudi kljubovale in z ustvarjalnim vztrajanjem dokazovale obstojno energijo. Preteklost naj bi bila utemeljitev sedanjosti in prihodnosti; potrjevala naj bi, da gre v resnici za vsega upoštevanja vreden »skupinski subjekt«, za narod, ki ima ne le pravico, temveč tudi dolžnost, na svoj lastni, »narurni« način obstajati v krogu vseh drugih, nenadoma zelo stremljivih, tekmujočih, patetičnih narodov meščanskoromantične mlade Evrope. Kolektivna zgodovinska »biografija« naj bi dokazovala »organični«, narurni nastanek in razvoj naroda.

S tem je literarna zgodovina postala skupaj s slovničarji in raziskovalci jezika ena zelo pomembnih »narodotvornic«, nabita z aktualno politično energijo. Dokazovati je morala avtohtono duhovnostvarjalno potenco, klicati v zavest utemeljitveni narodni mit, po možnosti v okvirih narodnega epa, zbirati čim bolj množična pričevanja »narodne« slovstvenosti (pri čemer je prišla prav tudi zamenljivost »narodnega« in »ljudskega«). Če so bila tovrstna prizadevanja neuspešna, je bilo pri opravljanju velikih nalog primerno tudi potvarjanje (Ossian, Kraljedvorski rokopis): pomembno je bilo najti karseda avtohtone in temeljite korenine čim dlje nazaj; bliže ko je bil vir pri Adamu, bolj od Boga/Nature se je stvar zdela (in to celo po analogijah iz poprejšnje, predmeščanske, genealoške civilizacije).

Slovinci smo se v takšno zaripljo patetiko vključili hočeš-nočeš, saj je šlo za bolj ali manj globalno logiko; ko vsi pripovedujejo isto zgodbo, si ne moreš privoščiti drugačne; in še zmogli je ne bi. Za nas je bila reč še toliko občutljivejša, ker je bilo jasno, da gre obenem za zgodovinski biti ali ne biti. Da bi si krepili obseg in moč narodnega telesa, kot je šlo po glavah večjih evropskih narodov, ni bilo mogoče niti misliti. Bili smo toliko drugačni in od nekdanj tolikšni individualisti, da so kljub krčevitemu poskušanju po vrsti propadle vse panilirske in panslovske zamisli;

treba je preleteti le nekatera Prešernova pisma, še najprej vinsko odkritosrčni pripis k Smoletovemu predsmrtnemu pismu Vrazu oktobra 1840, ali Levstikova in Cankarjevega pisanja, pa so stvari razumljive. – Toda prav zato je bila seveda naša nacionalna patetika naslednjih sto let še mogočnejša in domišljija (literarnih) zgodovinarjev, kadar so našli kaj slovensko zapisanega iz starih stoletij, pa četudi še tako drobižastega, toliko bolj florealna.

Skoraj samoumevno se zdi, da je v položaju, ko se je bilo treba zagrizeno bojevati za slovenske sonapise ljubljanskih ulic; ko so na vsaki drugi seji deželnega zbora kakšni rojeni in niti ne najbolj neumni Slovenci po nemško mahali s peščico v robec povezanih knjižic in trdili, da je to vsa slovenska kultura; ko so turnferajnarke ljubljanske srajce hodile v procesijah kravalizirat v kmečkoslovensko mestno okolico in ko so vsi razlagali, da Slovenci nismo zgodovinski oziroma državni narod, ko je sleherna papirno-arheološka najdba slovenskega izvira delovala domala triumfalno – pa naj je šlo za preprosta imena mesecev ali stara slovenska krstna imena ali kaj tretjega podobnega. Sijajne in učene glave so si še v današnji čas prizadevale, da bi iz nekaj razcefranih sintagem tako imenovanega auersperškega rokopisa dokazale obstoj slovenske srednjeveške trubadurske lirike ali po verzih Oswalda Wolkensteinskega slovensko jezikovno prestižnost v srednjem veku. Podobno se kar naprej obnavlja napor za podelitev slovenskih akreditivov novolatinskemu pisanju pri nas, češ da jezik ni tako zelo bistvena določnica nacionalne kulture – še posebej takrat, kadar vsi pišejo v nadnacionalnem »frankovskem jeziku« (ko pa je v začetku tridesetih let Oton Župančič postavil podobno tezo v zvezi z angleškim pisanjem Louisa Adamiča, se je vzdignil vsesplošen upor in so pesniku temeljito zagrenili nekaj mesecev življenja). Zelo podobno velja za dokazovanje verzifikacijskega ali kar pesniškega značaja drugega brižinskega besedila, ko pa vse skupaj ni nič drugega kot troje pragmatičnih obrazcev – povrh pa kronska civilizacijska priča, kako so Slovincem že navsezgodaj skušali na silo vcepiti in naložiti občutek generalne krivde za vse na tem svetu.

Vseh prvih tisoč let ali dve tretjini slovenskega srednjeevropskega bivanja je torej že s slovstvenega, kaj šele literarnega vidika bolj ali manj praznih. Nekoliko številnejši jezikovni drobci in nekaj cerkveno-nabožnih besedil pričajo sicer nedvoumno, da smo tu bili, da se je v cerkvi, še posebej pri kesanju, slišala tudi slovenščina; kaj dosti več pa ne. Kakšnih posploševanj iz vseh teh ostankov ni mogoče izdelati – morda kakšna bolj ali manj verjetna rekonstrukcija po arheološkem načinu. Za slovensko nastajajočo samozavest v 19. in 20. stoletju je bilo to, ponovimo, pomembno in dragoceno – zlasti še ker je bilo vse manjkajoče mogoče nadomestiti s patetično obžalovalnim mitom o tisočletni sužnosti in z uganjanji, koliko staroslovenskih pričevanj se je bržkone le porazgubilo skozi čas, mogoče celo že s Hrenovimi protiprotestantskimi požiganji, ko se na malenkosti gotovo ni gledalo, ali s prevažanjem in odmetavanjem gradiva iz samostanskih knjižnic in skriptorijev ob jožefinskih reformah ali ob požaru v ljubljanskem jezuitskem kolegiju. Z vidika sodobne literarne vede pa je zadeva veliko manj patetična.

To je svojčas sprevidel že Prijatelj in zato iz ruske literarnovedne prakse uvedel ločevanje na slovstvo, književnost in literaturo – prav vsako pisno pričevanje pač še ni literatura, čeprav je zaradi svoje starosti še tako dragoceno. Literatura se v prvem pomenu besede pri nas začne pravzaprav šele 1779 s prvim zvezkom Pisanic, ali tam nekje okrog: če namreč res mislimo na tekste, ki prvenstveno »povzročajo občutke nepraktičnega ugodja«, tako se nekoliko poenostavljeno glasi prastara definicija estetskega, in niso v službi ničemur drugemu.

Literarnozgodovinsko posvajanje kulturno- in jezikovnozgodovinskih pričevanj

je torej bilo po svoje zelo smiselno in celo nujno, dokler smo v znamenju nekdanjih pogledov dokazovali nacionalno kulturno avtohtonost in častitljivost; zdaj pa lahko po zgledu drugih, ki so to vsaj nekaj malega že postorili, orkestrirajo literarne preteklosti v svojih razlagah mirno znižamo na raven strokovne nevtralnosti: v korist boljšega, funkcionalnejšega znanja o sebi. Ni treba obžalovati – navsezadnje je tudi to eden od koristnih plodov dvestoletnega osamosvojitvenega procesa!

Seveda bo tudi v eventualnem revidiranju, če ga bomo zmogli, delovala silovita inercija, ki je pač ena najbolj naravnih sil. Navsezadnje je konstrukcija danes »oficializiranega« videnja slovenske literarne celote iz poprej navedenih razlogov precej samovšečno prijetna, blaga slovenski duši, pa tudi rojevala in nastajala je zelo dolgo. Ko sta jo Metelko in Malavašič členila v funkcionalno preglednost, sta svoje periodiziranje značilno utemeljevala s tem, da je slovensko slovstvo v prvem obdobju od 16. stoletja do Pohlinove slovnice 1765 služilo cerkvi, poslej – do Novic 1843 – cerkvi in pouku, ter v ponoviškem obdobju od 1843 dalje »vsenarodnemu razvoju«. Na to začetno shemo, ki je v glavnem obstala, čeprav z drugačno nomenklaturo, zelo jo je razširil Anton Janežič v svojih učbenikih, so se nato sproti naslojevale nove iznajdbe; vmes je bilo nekaj zastranitev, kot je bila Glaserjeva sociologistična periodizacija (1894–98) z razmejitvami in pogledi, ki so temeljili na seriji novodobnih evropskih revolucij (1789, 1848, 1871), v glavnem pa so se že kmalu udomačevali »evropski« pojmi, kot romantika, realizem, ob katerih si veda neprestano beli glavo, kako v slovenski literaturi sploh funkcionirajo – potem pa sproti, kar je pač obviselo v literarnem zraku: nova struja, moderna, ekspresionizem, novi družbenokritični realizem in podobno. V glavnem je ves etablirani periodizacijski sistem kot znamenje vizije postajal pojmovno zelo skrpana plahta, v kateri se kot vidiki in merila menjavajo religija, filozofija, umetniški stili, pomožne sprotne označitve, prenekateri sinonimi ali poimenovalni aglomerati (moderna/nova romantika/fin de siècle/impresionizem/dekadenca/simbolizem), vendar s trajanjem konvencije zelo trden in zmeraj bolj samoumeven.«

Pred časom se je k nam kot uporaben kriterij naselilo razlikovanje med teocentrizmom in antropocentrizmom oziroma aksiomatizmom in empirizmom, v izrecni literarnozgodovinski analizi in sintezi pa se je od tega instrumentaliziralo razmeroma malo. In vendar je slovstvo kot servisna ali služnostna literatura teocentričnemu/aksiomatskemu svetu edina »literarna« možnost z vsemi, tudi stilnimi, posledicami (teleologizem, emblematskost, eksemplificiranje, poročevalnost, silogizem). Ga pa kajpada lahko vodi asketično-racionalna (protestantska), asketično-patetična (jezuitska) ali človeško odprta (franciškanska) pobožnost – o čemer je ob priložnosti pisal pravkar umrli zagrebški slovenist Ivan Cesar. – Antropocentrizem pa se je potem oglasil s hkratnim poudarjanjem dvoje temeljnih, imanentnih človeških lastnosti – razuma in čustva, kar seveda vodi v dvoje bolj ali manj različnih stanj in praks: v racionalizem razsvetljenega in vladajočega razuma ter predromantični sentimentalizem. V vsakem primeru se z njima prejšnja vera spreminja v dvom, zamaknjenost v opazovanje. Z obema se je zasejal tudi aktivizem: človek zmore več, kot si je kadarkoli pripisoval.

Novi puntarski aktivizem je po literarni Evropi zavihral, recimo, s Figarojem in dovolj znano dejstvo je, da je bil prav hitro tudi na Slovenskem, pač z Linhartovim delom. – Manj je bila literarna zgodovina doslej pozorna na drugo emblematsko zgodbo aktivistične mlade Evrope – o Abelardu in Heloizi, ki so jo tako ali drugače parafrazirali domala vsi veliki in tudi malo manjši romantiki. Pri nas je znano, da sta jo zelo zgodaj propagirala Čop in Smole, skoraj zagotovo pa – prezrto – odmeva

v Prešernovem Krstu in v njegovem povenčnem sonetu o Togenburgu – čeprav preko Schillerja.

Vse noter od Prešerna do Kersnika je potem temeljno stanje slovenske literature meščanskonarodni aktivizem, kar je razumljivo, saj gre za veliki slovenski »hazard«, ali obstati ali izginiti. Je pa navzven različne oblike in drže, od elegične Prešernove do pragmatične Jurčičeve ali svetovljanske Stritarjeve. Vsaj v literarni fikciji je bilo treba postaviti na noge ozaveščenega slovenskega izobraženca-meščana, in to na kar najbolj številne načine – v evropskem salonu ali v dolenski ilovici, Milana Zorina ali Lovreta Kvasa. Enotnost slogovne mode ni bila važna – čas se je razumel kot čas dohitevanja Evrope, naglega, hlastnega konzumiranja literarnega menija, kakršen se je narejal zadnjih sto evropskih let. Zato se lahko pojavljajo drug ob drugem tako zelo različni teksti, kot so rusojevske Zorin, skotovski Deseti brat, realističnoportretni Božidar Tirtelj in sploh različni »obrazi/slike« pa Gregorčičevi sentimentalni verzi poznoromantične intonacije. (Slovenskim literarnozgodovinskim periodizatorjem to »obdobje« prav zato povzroča ničkoliko težav; zanj je tudi največ, pogosto zelo kontroverznih poimenovanj in odmejitev.) S slogovnega vidika gre za obdobje invertnega, eklektičnega, pomešanega ali tudi zgoščenega razvoja, navznoter pa mu ne glede na pisani zunanji videz gospoduje enotna motivacija: socialna in nacionalna samouveljavitev in ustrezni aktivizem.

Znana polemika o realizmu in njegovih začetkih pri nas je s takšnega vidika odveč; v bistvu in z nastavki obstaja nekakšen realizem že zelo zgodaj, vendar je ves čas kontaminiran z različnimi primesmi pa tudi obdan s popolnoma drugačnimi besedili. Težko je brez slabe vesti govoriti, da so že Levstikove pesmi 1854 blizke realistični poetiki samo zato, ker so opisno dolge in ker bi lahko avtorju pripisovali »instinktivni realizem«; zagotovo pa se začenja realizem v slovensko literaturo naseljevati z novelističnimi obrazi oziroma slikami, ki s svojo portretistično logiko vnaprej napovedujejo kolikortolikšno denotacijsko zvestobo realnosti. V zgodnjih, »vajejskih« primerkih je reč še precej neobgljena, čeprav vseeno bolj izvirna, kot to priznava večina literarne zgodovine, kasneje, pri Jurčiču, Kersniku in Tavčarju, celo pri kakšnem Vošnjakovem poskusu pa se spremeni v paradnega konja slovenske klasike. (Zakaj res stoletja od Linharta do Aškerčevih pesmi 1890 nočemo nikakor poimenovati s »klasiko«, ko pa se je takrat slovenska književnost utemeljila z osnovnimi obrzci in merili?)

Uveljavitveni zanos meščanskonarodnega aktivizma se je po narcisoidno-afirmativni fazi začel razmeroma zgodaj fermentirati v samokritični moralizem, najprej pri Jurčiču, v njegovem romanu Med dvema stoloma (1876) in nekaterih krajših pripovedih – vendar še zelo načelno, na ravni univerzalnih vrednot, kakršna je za meščansko romantiko narurna ljubezen/socialni most – potem pa seveda pri Tavčarju in še posebej Kersniku, ki se ni niti najmanj več ženiral pred bralca postaviti vse banalne moralne revščine zgodnje gospode: namesto sicer omlednega pa skoz in skoz snažnega Lovreta Kvasa se bralec pri Kersniku srečuje z babješkim adjunktom in njegovimi nrvstvenimi sorodniki. Družbeno ozadje tem literarnim spremembam je bila razmeroma nagla krepitev oblasti in moči slovenskega nacionalnega meščanstva, ki se je z močjo začelo tudi hitro moralno korumpirati. Pri Govekarju in Malovrhu je doživel zgodnji meščanski moralizem cinični vrhunec.

Vzporedno se je v okvirih »dekadence« pri Kvedrovi in Cankarju oglasil napadalni mazohizem, najsi na feministični najsi na socialni osnovi. Ni šlo več za kazanje jarogospokih povzročevalcev umazanij in propalosti, temveč za njihove žrtve. Findexièlovski občutljivost je kačurjevsko ali žensko revščino gnala v sladostno skrajnost in v absolutnost do konca razbolelih stanj.

Iz tega se je skoraj hkrati izcimilo diskontinuitetno nasprotje: patetično in viharno vizionarstvo; zahojenosti v socialno in človeško blato se je odzvalo z mističnim, kozmičnim in celo »katastrofističnim« poletništvom, ki mu je dodatni vzpon prispevala še zgodovina z razsutjem avstro-ogrške monarhije 1918. O postopnem ginevanju substrata za narodnomeščanski aktivizem pričajo prva »avantgardna«, literarnoraziskovalna eksperimentiranja z lastnim jezikom (Kosovel, Tank); o intelektualnem osvobajanju krščanske misli na primer Pregljeva iznajdba »čistega greha«; o slovenski vključenosti v Evropo pa dolga vrsta reči, vključno z literarno-zgodovinskimi težavami pri poimenovanju vsega tega dinamičnega konglomerata, saj so se poleg ekspresionističnih (odprto ostaja vprašanje izvirne semantike tega poimenovanja v razmerju do kasnejše konvencionalizirane rabe) prepoznavno oglašali še refleksi, ki so se sami imenovali futuristični, konstruktivistični, dadaistični, proletkultovski, imaginistični in podobno. Skupni vtis: literarni afekt, učaranost, velikanske razlike in prepadi med popolno evforijo in katastrofalno apatijo, dokler ni iz osrčja takšnega stanja udaril nov, strahovit kolektivni aktivizem različnih vrst in funkcij, predvsem socialne, vendar tudi nacionalne (kriza LZ) in političnonazorske (kriza DS), celo vojaške (literatura NOB) vrste: stanje odčaranosti (po Voduškovi pesniški zbirki 1939). Poraz trockizma proti stalinizmu ni s formulo socialističnega realizma prinesel le poenotene doktrinizacije umetnosti v Sovjetski zvezi (kongres sovjetskih pisateljev 1934), temveč je silovito odmeval v vsem tistem predelu sveta, ki je vsaj malo gravitiral v vzhodnoevropsko revolucijsko središče: iz bogastva dvajsetih let, ko je v Sovjetski zvezi cvetela relativno svobodna, revolucijsko inovativna in dinamična intelektualna ustvarjalnost, je še zelo dolgo črpala ideje in navdih vsa Evropa noter do strukturalizma, od začetka tridesetih let pa je vse to zginilo, zginilo pa je – seveda iz nekoliko drugih razlogov – tudi iz slovenske literature. Novi aktivizem je potem v različnih zgodovinskih razmerah obvladoval našo literaturo do konca petdesetih let, čeprav z raznoterimi, spremenljivimi poantami (ne gre za izvedbo, temveč za strukturo).

Od tod se je celota prevesila v filozofski moralizem različnih eksistencialističnih vrst; nekateri plodovi so po slogu sicer precej daleč (posnemanje »novega romana« pri Šeligu), vendar gre na splošno za popolno rehabilitacijo posameznika, najsi kot subjekta znane vrste ali pa popredmetene labore. Del te energije se je transformiral v tako imenovano »novo avantgardo«, ki je svojo motivacijo črpala deloma iz neizrabljenosti tovrstnih možnosti v dvajsetih letih deloma iz podobnih sočasnih gibanj po evropski okolici deloma pa je bila seveda manifestacija popolne avtonomizacije subjekta – njegova moč se je spet povzpela nad vse konvencije; tudi jezikovne.

Tako imenovani postmodernizem, ki je sledil, pa ni bil nič drugega kot ena od oblik samorazlaganja. Od filozofskega moralizma je z novo osamosvojitvijo subjekta odpadel moralizem, ki aksiomatsko vsebuje čustveni naboj; okrepljen se je racionalizem; forma, ki je odgovorna samo še ustvarjalcu, se je zaprla v samozadostnost in s tem težavnejšo komunikacijo – nastala je potreba po samointerpretiranju. Ta se uresničuje v pogostnejši navajalnosti (citatnosti), za razumevanje same sebe pa potrebuje oporo ali neke vrste ogledalo v obstoječi, razumljivi in splošno sprejeti klasiki; lahko pa tudi v vzporedni izrecni razlagi.

Vsekakor lahko v zgodovinski redefiniciji ali »ponovnem branju« slovenske literature odpišemo vse narodnonavduševalno in drugače služnostno; odpraviti je treba zamenljivost estetskega in servisnega. Velik del obstoječe literarne zgodovine je zato uporaben in celo dragocen kot kulturna zgodovina (o čem pa bi navsezadnje res lahko pred 160 leti pisal Čop kot avtor prve sodobnejše slovenske literarne

zgodovine, če v svoj pregled ne bi vnesel vseh tistih razdelkov, ki so namenjeni nabožnemu, strokovnemu oziroma praktičnemu komuniciranju?) Z današnjega vidika, potem ko se je tudi v slovenščini nabralo na stotine literarnorevialnih letnikov in nepregledna množica izrečnih literarnih izdelkov, pa je potreba po literarnozgodovinskem popisovanju babiških priročnikov, kuharic in vseh cerkvenih pesmaric povrsti izginila; zanjo preprosto ni razvidne potrebe; saj tudi za nacionalni defetizem ali vsaj elegičnost Čopove vrste ni več pravega razloga, pa tudi za afirmativno stopanje na prste ob vsaki priložnosti ne. Literarna zgodovina se lahko presnaži. – Nihče, ki je vsaj malo pameten, ne bo sicer trdil, da v starih, arhaiških besedilih ni prav ničesar, kar bi bilo literarnoestetske narave; razumeti jih je celo mogoče kot paraliterarnost, prilaterarnost ali kako podobno – v njih se je jezik nekako latentno »vadiril« še za kaj več kot le za praktično prepričevanje, vzgajanje in poučevanje, tako da predstavljajo svojevrstno literarno latenco, neaktivno kondicijo; kaj več pa vseeno ne. Ob takšni ugotovitvi slovenska čast in suverenost ne trpita nobene škode, prej nasprotno: v samoopazovanju predstavlja razbremenitev.

Ob literarnozgodovinski habilitaciji zanimanja za otroško in trivialno literaturo v zadnjih letih in ob različnih drugih inovacijah prihaja zdaj torej pomalem čas za novo literarnozgodovinsko premotritev ali videnje slovenske literarne celote. Nikakor seveda ne z revolucionarnimi nagoni, ki jih je naš današnji prostor tako in tako prepoln, vsekakor pa s sistematičnim izločevanjem, dopolnjevanjem in popravljanjem vsega tistega, kar se je v obstoječo in etabliirano interpretacijo nabralo s sprtnimi, prehodnimi, pogosto tudi nujnimi, vendar literarno neintimnimi, neuskladljivimi potrebami našega mladonarodnega razvoja.